

LUCRĂRI DE REPARAȚII, CONSERVARE ȘI RESTAURARE LA MONUMENTELE DIN MOLDOVA (sec. XIX – XX)

IOAN OPRÎȘ

Viața monumentelor reflectă uneori, până la similitudini, pe cea a societății, a oamenilor. Într-o mare măsură, destinul lor poate fi urmărit în paralel cu cel al colectivității, unghi sub care prezentarea lucrărilor de păstrare a fiecărui semn lăsat de creația umană devine o componentă a istoriei sociale.

Moldova deține, prin fericita situație politico-economică derivată dintr-o dezvoltare independentă, un loc însemnat în ce privește zestrea ei monumentală. Ridicate încă din zorii evului mediu, cetăți, mănăstiri, curți domnești sau boierești, modeste biserici de târg sau de țară, numeroase din piatră trainică, dar și din lemn și vălătuci – mai ales în sate –, acestea s-au păstrat, în ciuda multor adversități de ordin obiectiv și subiectiv. Cercetările întreprinse începând cu sfârșitul veacului al XIX-lea, apoi extinse după *Unirea cea Mare* (1918), au relevat mulțimea de monumente ce susțin îndubitabil teza conform căreia Moldova a constituit o formațiune statală românească de sine stătătoare, puternică, cu istorie distinctă de 7 veacuri. La acestea un aport deosebit au adus, în ce privește monumentele, îndreptările teoretice ale lui *I. Strzygowsky*¹, ca și opera practică a lui *K. A. Romstorfer*². Este adevărat, că, pentru monumente, ele

¹ Vezi Josef Strzygowsky, *Comori de artă în Bucovina*, în traducere în „BCMI”, VI, 1913.

² K. A. Romstorfer, *Pfingsausflug der Touristen; die Kloster Putna und Suczewitz*, in „Bul. Nachrichten”, 1889; idem, *Der Umbau des Kloster Suczewitz*, in „Mittheilungen”, 1893; idem, *Das Fürstenschloss in Suczawa*, in „Czernowitzer Zeitung”, 1895, nr. 224; idem, *Die gr. ort. ehemalige Klosterkirche in Woronetz*, 1894; idem, *Ältere Verteidigungskirchen in der Bukovine*, in „Jahrbuch”, 1895; idem, *Über Steinmetzzeichen in der schlos- und Demetrius Kirche in Suczawa*, in „Mittheilungen”, 1895; idem, *Der Kirchenbauten in der Bukovina*, in „Mittheilungen”, 1894–1896; apoi, *Moldauisch-byzantinische Baukunst*, Viena, 1896; idem, *Die Kirchenbauten in der Bukovina*, in „Mittheilungen”, 1896; idem, *Die Forschungsarbeiten am alten*
www.cimec.ro

privesc mai ales vârfurile arhitecturii de piatră, de care Comisia Imperială pentru Studiarea și Conservarea Monumentelor Istorice de la Viena (KKZK), s-a ocupat numai în Bucovina. Pentru restul Moldovei, îndreptările de după anii 1870³, și apoi după 1892, confirmând atenția specială a Comisiunii Monumentelor Istorice (CMI), au fost cele mai de seamă. Suita de refaceri și restaurări întreprinse sub conducerea lui André Lecomte de Noüy a adăugat o altă perspectivă, deopotrivă prin vâlva pro și contra lor, dar care a făcut ca monumentele moldovenești să intre definitiv în istoriografia națională. Pentru că, studiate sistematic, ele i-au condus pe Nicolae Iorga și Gh. Balș⁴, mai întâi, la lucrări teoretice de o valoare deosebită, adăugându-li-se ulterior seria unor contribuții esențiale datorate studiilor lui O. Tafrali, I. D. Ștefănescu, I. Nistor, Șt. Ciobanu, V. Vătășianu, Rz. Theodorescu, V. Drăguț ș.a.

După Unirea deplină din 1918, în cadrele noi și generoase ale României Mari, un loc de seamă li s-a acordat monumentelor, privite din perspectiva lor ca factori ai istoriei comune a tuturor românilor. La relevarea, cercetarea și

---

Wojewodenschlosse in Suczawa, in *Jahrbuch de über die Forschungsarbeiten am alten Wojewodenschlosse in Suczawa*, în „*Jahrbuch des...*“, 1898; idem, *Rekonstruktion der Miroutz Kirche in Suczawa, Bericht über die Arbeiten in Jahre 1898*, în „*Jahrbuch...*“, 1898; *Die griechisch-orientalische st. Georgkirche in Suczawa*, în „*Mittheilungen*“, 1899; idem, *Über ein Kindergrab in der um 1400 errichteten Miroutz-kirche in Suczawa*, in „*Mittheilungen*“, 1899; idem, *Die Restaurierung der Miroutzkirche in Suczawa*, in „*Mittheilung*“, 1899; idem, *Schloss Neamtzu und einige klosteren langen in seiner Umgebung*, in „*Jahrbuch...*“, 1899; idem, *Die gr. ert. Pfarrkirche in Reuseni*, 1901; idem, *Die Forschungsarbeiten am Wojewodenschlosse in Suczawa, in Jahre 1901*, in „*Jahrbuch...*“, 1901; idem, *Das alte Fürstenschlosse in Suczawa. Bericht über die Forstungsarbeiten seit 1895 insbesondere in Jahre 1901*, in „*Jahrbuch...*“, 1901; idem, *Das alte Fürstenschlosse in Suczawa. Bericht über die Forschungsarbeiten in Jahre 1902*, in „*Jahrbuch...*“, 1902; idem, *Das alte Füstenschlosse in Suczawa, Bericht über die in Jahre 1903 durchgeführten und hiedurch zum Abschlüsse gebrachten Forschungsarbeiten*, in „*Jahrbuch...*“, 1903; idem, *Das alte Fürstenschlosse in Suczawa, 1902–1904*. Pentru sinteza lor, vezi K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări între 1895 și 1904*, publicată în românește cu o notiță istorică de Al. Lepădatu, București, 1913; privitor la Putna, vezi K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putne*, 1904, 32 p. idem, *Die Fürstengräber in der gr. orient. Kloster-Kirche Putna*, în „*Jahrbuch...*“, 1904; idem, *Die Eröffnung der griechisch orthodoxe Kloster-Kirche Putna befindlichen Fürstengräber in Jahre 1856. Protokoll unde Akten hierüber*, 1904.

³ Vezi lucrarea noastră, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, București, 1986.

⁴ În special Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în „BCMI“, 1925; idem, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, în „BCMI“, 1928; idem, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1938; N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I–II, Vălenii de Munte, 1908–1909; idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, I–II, București, 1905–1906; idem, cu Gh. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922.

păstrarea lor și-au adus un aport remarcabil secțiunile regionale ale Comisiunii Monumentelor Istorice – de la Chișinău și Cernăuți – și, mai ales, organismul central de la București.

Perioada înscrisă deci între ultimele decenii ale veacului al XIX-lea și până la desființarea CMI, în 1948, cuprinde o largă gamă de lucrări ce au ca obiectiv conservarea–restaurarea și protecția monumentelor istorice. Acestea privesc, deși nu exclusiv, în primul rând arhitectura de cult, și datorită îngemănării dintre crezurile bisericii ortodoxe și politica statului român – o caracteristică valabilă pentru toată istoria românilor, biserica servind credincioasă opera de păstrare a limbii și ființei naționale.

Despre aceste fapte de cultură, despre efortul pe care ele îl reclamă – material, în primul rând, de ordin tehnic, creator și cultural – vor aduce dovezi paginile următoare, rezultatul lor putând fi urmărit în mulțimea realizărilor, deopotrivă cu dificultatea și durata activităților specifice, în opiniile și concepțiile progresiste ca și în cele retrograde. Cert este însă, că fără ele, fără etape în care s-au produs, zestrea culturală națională ar fi fost serios păgubită, iar restaurările din anii de după 1950 – multe excepționale – nu ar fi fost posibile.

I. Redarea pe seama istoriei a Monumentelor naționale

Biserica Albă de la Baia⁵, opera lui Ștefan cel Mare intrase în al XX-lea veac cu mari nevoi de restaurare. Unele lucrări, mai mici fuseseră făcute între anii 1907–1913 de către parohie, dar le întrerupsese războiul. În 1932 fusese trăznită, consecințele adăugându-se vechilor stricăciuni. Pentru îndreptare, în 1937, Șt. Balș este însărcinat de N. Iorga cu cercetarea situației, destul de gravă întrucât autoritățile județului nu se angajau la suportarea nici unei sume; pe de altă parte, acoperișul, ca și alte părți, trebuiau urgent restaurate⁶. Parohia făcea presiuni pe seama CMI ca să înceapă cu puținele fonduri ale ei și să adauge aceasta, explicând: „ceea ce nu se poate scoate astăzi de la enoriaș, nu se putea scoate nici în viitor, căci starea materială a unui sat nu se schimbă așa ușor”. Devizul Șt. Balș, avizat de N. Teodoru la 28 mai 1943, indică suma: 3.600.000 lei Cutremurul din 1940 adaugă, iar bombardamentele dintre 6–10 mai 1944

⁵ Vezi lucrarea cu numeroase date a lui N. Stoicescu, *Repertoriul monumentelor și localităților feudale din Moldova*, București, 1974, pe care o cităm, în continuare, pentru informațiile utile deopotrivă istoricului cât și pentru bibliografia monumentelor. În cazul de față, vezi p. 47.

⁶ Adresa parohiei nr. 93, 3 august 1943, în Arh. CMI, Fond 5.09. Dosar Baia, 1928–35.

desăvârșesc: acoperișul bisericii fusese complet distrus, alte părți fiind grav avariate. Costurile lucrărilor de refacere cresc în fiecare zi: în 1946 – 5.500.000 lei, în 1947 – 130.000.000 lei; în asemenea condiții intervențiile parohiei devin și mai insistente, la 9 februarie 1953 aceasta adresându-se Comitetului Așezămintelor Culturale: „Aceasta este a 100-a hârtie din anii 1951–52–53, în legătură cu refacerea acoperișului“ și că „țărâniea muncitoare dimpreună cu organele locale de stat ne tot întreabă: când aveți de gând să reparați acoperișul de la biserică. Se strică un lucru de mare importanță istorică. Noi nu putem decât să spunem că așteptăm să ne vină olanele“⁷.

*La Dragomirna*⁸ în 1931 se executau lucrări în sala gotică a trapezei, H. Teodoru cere, peste câțiva ani (1937), cercetarea tuturor straturilor de pictură, înlăturarea tencuielii peretelui sudic al incintei, înlăturarea varului de pe pietrărie, completarea stâlpișorilor de piatră de la ferestrele gotice ale pridvorului, curățirea ușii pridvorului, pronaosului și a stâlpilor dintre naos-pronaos; restaurarea zidăriei de piatră a turnului de intrare, ca și a celui sud-estic; conservarea frescei în firida de vest a stăreției, curățirea pereților nezugrăviți din pridvor și pronaos⁹.

În cazul altui monument celebru, N. Iorga se adresa Ministerului de Interne, arătând că „Vechile ziduri de la *Vatra Moldoviței* ale bisericii ctitoriei lui Alexandru cel Bun sunt pe cale a fi distruse din cauză că se află în mijlocul izlazului comunal din acest sat. Ca atare avem onoare a vă ruga să binevoiți a lua urgente măsuri de împrejmuire a acestor ruine, singurele amintitoare ale lui Alexandru cel Bun și a ne comunica rezultatele“¹⁰. Efectul intervenției a fost imediată împrejmuire, încă în acel an. În 1935, V. Brătulescu propunea ridicarea planurilor și cercetarea obiectivului, respectiv în vederea restaurării vechiului palat¹¹. Între 1937–40, pe baza referatului lui H. Teodoru, se îndreptau tencuielile soclului și se curăța pietrăria de la uși, ferestre, consolidându-se și turnul clopotniță.

⁷ Devizul prevăzuse acoperirea cu olane, parohia propunând stuf, cf. loc. cit.

⁸ Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 263–265.

⁹ Lucrările s-au executat în anii 1937–1940, cf. loc. cit., Fond 5.06, dosar Dragomirna.

¹⁰ Cf. loc. cit., adresa nr. 629/26 mai 1935.

¹¹ Se asocia acestei cereri și Dr. P. Luția, în numele Secției Bucovina a CMI (vezi nr. 19/4 februarie 1937), în loc. cit. Date despre monumente la Stoicescu, *op. cit.*, p. 570–575.

Edificiul ridicat de Petru Rareș (Hramul Adormirea Maicii Domnului) terminat la 12 septembrie 1532 – așa-zisa *biserică catolică de la Baia*¹² – fusese trăznit la 28 iunie 1916. Începând din 1922 primăria insistă, repetat, pentru reparații. Acestea încep în 1925 în urma cercetărilor întreprinse de H. Teodoru și a devizului întocmit, tot de acesta, în 1929¹³. Alt rând de lucrări se execută, conduse de Șt. Balș, între 1937–1942 și, paralel, se realizează consolidarea tâmplii pe care I. Gheorghiuță, la recepția din septembrie 1945, o consideră având „ornamentele sculptate și colorate, care ar putea servi de modele pentru ornamentica bisericilor în viitor”¹⁴.

O construcție edificată de Ștefan cel Mare în al 40-lea an de domnie, 1496 – biserica Sf. Nicolae Popăuți¹⁵ suferise multe modificări, suprapuneri și folosințe¹⁶. Spre cinstea lor, locuitorii considerau că, „orașul Botoșani are fericirea să posedeze un frumos odor lăsat de cel mai viteaz și mai iscusit gospodar al Moldovei”¹⁷.

În 1925 mitropolitul Pimen al Moldovei și Sucevei anunța Comisiunea că pictura se găsea „într-o stare foarte rea”, acordând 100.000 lei pentru restaurare¹⁸. Referentul lucrării, I. Mihail, constata și el că pictura „nu mai poate dăinui mult”, având ciupercă; cât privește construcția, arh. P. Demetrescu stabilea nevoia demolării cafasului „care lumina din aceeași parte și taie frescurile”; că pictura este refăcută în partea de jos și că tâmpla este constituită din 2 suprapuneri: din 1740 în partea inferioară, din 1752 icoanele făcute de Ierotei din Peloponez pentru toate cerând consolidare”¹⁹.

I. Mihail impunea restauratorilor „a completa cu lazururi transparente fără a ne atinge de vechea pictură”. La 16 decembrie 1928 Muzeul de antichități bisericești de la Popăuți era inaugurat²⁰. Ultimele intervenții – la pictură și

¹² Chestionarul menționa în inventar: *Apostol* (1743) și *Evanghelie* (1762), cf. *loc. cit.*, Fond 5.09 B, Dosar Biserica catolică Baia.

¹³ Ele urmăreau: subdivizarea pronaosului, consolidarea fundațiilor, reparații învelitoare, salvarea frescei de pe arcada de sud a încăperii clopotelor ș.a. și au fost conduse de Al. Popovici. cf. *loc. cit.*, supra.

¹⁴ Idem, la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 47–48.

¹⁵ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 113.

¹⁶ În 1804 fusese transformată, în 1832 i se adăugase o clopotniță (reparată 1907–8), apoi reparată în 1875 sub conducerea directă a arh. Lecomte de Nouty, iar chiliile din jur folosite din 1877 ca spital militar, cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.06, Dosar Sf. Nicolae–Popăuți.

¹⁷ Adresa parohiei nr. 71/18 decembrie 1937, în *loc. cit.*

¹⁸ Adresa nr. 6485/7 noiembrie 1925, în *loc. cit.*

¹⁹ Referat nr. 283/1926, în *loc. cit.*

²⁰ Reparațiile la muzeu se executau în 1946.

tencuieli – se fac în 1943–45, din fondurile CMI, biserica suferind atât de pe urma cutremurului cât și războiului și ele sunt conduse de Șt. Balș. Acesta, la 30 iulie 1946, propunând 5.000.000 lei pentru restaurarea picturii, constată „urgența lucrării și ireparabila pierdere pentru arta veche românească în cazul delăsării în starea actuală”²¹.

Strădania președintelui N. Iorga – care la 12 decembrie 1937 a conferențiat despre monument la Botoșani, dând îndrumări și cerând susținerea aici a muzeului, asociată cu a lui N. Ghica-Budești și a preotului Al. Simionescu conduc la păstrarea cu mai multă grijă a acestui frumos monument. În același oraș, biserica *Sfintu Gheorghe*²², ctitoria Elenei Rareș, din 1551, fusese restaurată în 1914, apoi între 1948–51 se reiau lucrările la învelitoare, realizându-se și o pantă mai repede la acoperiș²³. În vecinătate, biserica *Uspenia*²⁴ (cu hramul Adormirea Maicii Domnului) prezenta în 1930 grave crăpături de la temelie la altar și până la clopotniță, terenul lăsându-se în dreptul absidei nordice înspre altar. Acestea îl determinau pe Șt. Balș să propună lucrări de consolidare²⁵.

La *Brănișteni-Roman*, biserica cu hramul Duminica Tuturor Sfinților, ctitoria vistiernicului Ieremia²⁶, amintește curțile boierești ale Costineștilor (Miron Costin, Ileana și Velicico sunt îngropați aici, n.a.)²⁷. Construcția ei fusese consolidată „cu fier”, în 1894, când i se adaugă și un pridvor. În 1946 credincioșii parohiei interveneau pentru reparații la pictura nouă (1923) făcută de „un pictor empiric”, iar, ca răspuns, Șt. Balș începe lucrări de restaurare²⁸.

Pe locul ctitoriei lui Alexandru cel Bun (1402–1409), Al. Lăpușneanu a ridicat – la *Bistrița* (Neamț) – o impozantă mănăstire (1554)²⁹, iar turnul-

²¹ Acestea vor începe mai târziu – în 1947, la 1 mai, preotul Grigoraș constatând că „timpul trece, pereții cu tencuială cad, pictura se destramă” – la acoperiș și pictură, cf. *loc. cit.*

²² Informații la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 111–112.

²³ Lucrări urmărite de Șt. Balș și V. Moisescu.

²⁴ Edificată la 1552 prin stăruința domniței Elena Rareș, în 1819 i se adaugă clopotnița iar în 1912 este repictată de V. Livescu și V. Gallin. Tâmpla bisericii data din 1829, fiind opera lui Vasile Mihail, cf. Chestonar, *loc. cit.*, Fond 5.06, Dosar Uspenia-Botoșani, 1921–37. A se consulta și Stoicescu, *op. cit.*, p. 110–111.

²⁵ Referat nr. 19/30 ianuarie 1930, în *loc. cit.*

²⁶ Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 121–122.

²⁷ Chestionarul amintește că sub dealul Brăniștenilor urmele de beciuri și numeroase cărămizi atestau vechiul sat Bărboși ce a existat până la 1520, cf. *loc. cit.*, Fond 5.07, Dosar Brănișteni – Roman.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Vezi Malchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, 1885; Serafim Ionescu, *Dicționarul județului Neamț*; G. Balș, *op. cit.*, vol. I–III; N. Iorga, *Inscripții*; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 74–76.

clopotniță (1496) amintind contribuția lui Ștefan cel Mare (în același obiectiv). Asupra valorosului ansamblu¹⁰ vremea a operat însemnate modificări: în 1814 a fost pictat în interior, iar la fațada de sud și paraclis pictura s-a reînnoit în 1840. edificiul reparându-se în 1910.

Ghenadie Caragea, superiorul mănăstirii, cerca în 1921 „neapărate ameliorări” la acoperișul clopotniței și la paraclise. Un fapt determinat de nevoi științifice, dar nejustificat sub raportul metodei, și anume extragerea a 3 m² de frescă și spălarea neautorizată a frescei din paraclis de către O. Tafrali în vara lui 1924, atrăgea atenția lui V. Drăghiceanu și Al. Lopedatu, iar printre aceștia lui N. Iorga, care protestează energic oprind lucrare de acest fel¹¹. Mici reparații – la șindrilă, tencuială și consolidări la stăreție – sunt susținute în 1924/25 prin fondurile Societății Forestiere Goetz. Din nou sunt resimțite nevoi, după cutremurul din 1940, mai ales la învelitoare și la noile chilii, care se materializează în proiectul lui Șt. Balș din 1945, realizat în anul următor: prin consolidări, reparații la stăreție, subzidiri, învelirea din nou, costând 37.000.000 lei¹².

Biserica de lemn de la *Beriasca* (jud. Vaslui), cu hramul Sf. Voievozi, data din 1582 (în 1742 fusese arsă aici tâmpla bisericii din Bălișteni, făcută în vremea lui Matei Ghica voievod)¹³. În 1898 s-au întreprins primele reparații, dar mai ales din 1930 – sprijinindu-se pe dreptul la pantahuză – sunt efectuate reale restaurări. Discuții numeroase a stârnit proiectul conform căruia urma să se ridice un turn peste pridvorul deschis, idee apreciată de H. Teodoru: „contrară tuturor principiilor de conservare a monumentelor istorice”. Referentul amintit arăta: „La prima vedere interiorul bisericii pare a prezenta un exemplu interesant de traducere în lemn a planului central bizantin. În realitate cei patru stâlpi de lemn ai naosului care dau această impresie – dealtfel ca și stâlpii ce despart pronaosul de naos, ca și pridvorul, au fost adăugați mai târziu. Clopotnița e un tip cunoscut în ținutul Hotinului. Sunt de părere să se facă

¹⁰ Clopote din 1491–1494; pisanie cu stema Moldovei din 1554; icoana Sf. Ana cu Maica Domnului în brațe, dăruită de Doamna Ana în 1407, și îmbrăcată în argint și pietre în 1868 de N. Albu și soața sa Maria; evanghelii (1759, 1762, 1794), liturghii (1747–1769), *Mineu* (1780), *Antologhion* (1745) ș.a. Cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Bistrița-Neamț.

¹¹ *Ibidem*; detalii privind reacția justificată a președintelui CMI în adresa din 30.VIII.1924 către mănăstire.

¹² La 18 august 1946 Șt. Balș propunea pedepsirea starețului care solicita demolarea etajului clădirii din vestul mănăstirii, acesta mai demolând un beci și la Râșca, cf. *loc. cit.*

¹³ Vezi Chestionar, în *loc. cit.*, Fond 5.07, Dosar Bereasa-Boțoaia – Vaslui. În patrimoniul bisericii exista o *Evanghelie* (7528, sub Matei Ghica) donată de domnie aici, la fel un *Penticostar* donat la 1 mai 7262 (1754). Alte date la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 68.

părintelui paroh Lapteș felicitări pentru grija ce o are de biserică, deoarece n-am văzut până acum nici o biserică de sat mai curat și mai orânduit ținută”³⁴. În baza planului și devizului ing. I. D. Iulian de la Serviciul tehnic Vaslui, în 1942, biserica era demontată și apoi remontată pe un teren sigur. Monument cu adânci semnificații în istoria și cultura românească, mănăstirea *Agapia* a cunoscut deopotrivă binele și răul: ctitoria lui Petru Șchiopul (1585), *Agapia din Deal*, reclădită în 1823, ajunsă ruină, a fost spartă în 1913 cu târnăcoapele, inclusiv inscripțiile, iar materialele vândute sătenilor. Mai rămăseseră „în picioare” după 1920, clopotnița (1661), paraclisul și arhondaricul³⁵. La mănăstire, opera de bine a hatmanului Gavril și a soției sale Liliana din 1642/43³⁶ – „mai ales pictura maestrului Grigorescu... e afumată și pe alocuri complet întunecată”³⁷. În 1931 se executau aici lucrări de canalizare, iar în 1934 Al. Lapedatu aproba reparații la biserică (acoperiș, paraclis, incintă)³⁸.

După năpraznicul cutremur din 10 noiembrie 1940, pe seama acestor lucrări, se aprobau 1.800.000 de lei pentru *Agapia* și Văratec; devizul din 1945, executat de V. Moisescu, anunța 18.000.000 lei și includea operații de astupare a crăpăturilor arcurilor naosului, la grinzi și arcade, la învelitoare, apoi refaceri de zidărie și consolidări la arhondaric³⁹.

La Iași, biserica *Aroneanu* (hramul Sf. Nicolae)⁴⁰ a suferit în veacul al XIX-lea (1880) ample transformări la pridvor – „închis grosolan” – iar în 1907 a fost descoperită, în iarna lui 1921 o furtună dezvelind-o complet⁴¹. I. D. Trajanescu conduce lucrările de refacere a acoperișului (antreprenor Toma Stoian, valoare 44.925 lei) încheiate în 1922⁴². Celelalte intervenții sunt determinate de N. Ghica-Budești, ce o vizita în 1927, ca efect al repetatelor scrisori către N. Iorga a preotului Gh. Rotaru. Peste 3 ani abia, acestea încep,

³⁴ Vezi adresa CMI nr. 507/21 ianuarie 1931 și Referat H. Teodoru, 14 aprilie 1930, în *loc. cit.*

³⁵ Cf. Referat Șt. Balș, nr. 1230/5 noiembrie 1932, propunând păstrarea, în *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar *Agapia din Deal*

³⁶ Despre monument vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 22–23.

³⁷ Pentru restaurarea și curățirea ei se angaja prof. I. D. Ștefănescu (cheltuielile acoperindu-se din conferințele acestuia), cf. adresa Mitropoliei Moldovei și Sucevei nr. 6145/13 septembrie 1928 către CMI, în *loc. cit.*, Dosar *Agapia*.

³⁸ Vezi adresa mănăstirii nr. 136/21 mai 1934, în *loc. cit.*

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Istoricul La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 433–435.

⁴¹ Constatări la H. Teodoru, Referat nr. 544/22 august 1930. I se asocia P. Antonescu, ce considera că „din punct de vedere arhitectonic, din punct de vedere arheologic și pitoresc, ar trebui deschis pridvorul astfel cum era”, cf. *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar *Biserica Aroneanu*.

⁴² Vezi Referat nr. 2409/6 martie 1922, în *loc. cit.*

fiind însărcinat cu supravegherea lor H. Teodoru (valoare 136.985,34 lei)⁴⁵. Încheierea lor nu era decât parțială, căci cutremurul și războiul produsese răni din nou mari pagube⁴⁶. De aceea în 1945 CMI aprobă un deviz de reparații în valoare de 4.300.000 lei, constând în: refacerea acoperișului, a turlei de pe altar, execuția unei noi catapetezme, tencuieli ș.a. Urmărite de Șt. Balș – care preciza: „se va vedea dacă nu se poate consolida zidăria turlei fără a o dărâma; noua turlă din schelet de beton armat, cu stâlpi legați jos cu o talpă de beton pentru a prelua împingerile cupolei și care stâlpi vor fi cuprinși în zidăria de cărămidă pentru a nu se vedea; se vor strânge – în caz de dărâmare – toate ornamentele de teracotă smălțuită; tencuieli noi la nivelul celei vechi; urmele de zugrăveli păstrate; cercetat dacă există urme de pardoaseală veche⁴⁷. Delegat de C. Daicoviciu să urmărească lucrarea, Șt. Balș propunea – și se aproba – aducerea tâmplii vechi de la biserica Sf. Nicolae Domnesc și excluderea episcopului Manole Gh. Zlăvog care a inițiat distrugerea frescelor bolților⁴⁸.

Fosta mănăstire de la *Burdujeni* (Hramul Înălțarea Domnului) își începuse existența sub Ștefan cel Mare, la 1472, dar așa cum arăta la începutul veacului nostru, data din 1597 ca opera lui Teodor Movilă și a „antreprenorului” Constantin Batiște⁴⁹. O restaurare făcută în 1785 sub Anania, în urma evenimentelor din 1769, i-a adăugat pridvorul, tâmpla de lemn și stranele, opera zugravului Veniamin Velișcu. Din păcate întreg inventarul a ars la 11 septembrie 1917⁵⁰. Secția Comisiunii de la Cernăuți acorda în 1936 suma de 220.000 lei pentru reparații la zidărie, refacerea învelitoarei și curățirea icoanelor. Devizul propriu-zis îl realiza Șt. Balș în 1938, care propunea

⁴⁵ Detalii în Referat nr. 912/10 decembrie 1930, în loc. cit.

⁴⁶ În 1948 într-un memoriu adresat de 62 personalități ieșene președintelui CMI, C. Daicoviciu, prin care se solicitau fonduri de restaurare, citim: „Hoardele fascisto-hitleriste cu ocazia luptelor ce s-au dat pe teritoriul acestei comune în primăvara anului 1944 au dat foc acestui sfânt locaș”, vezi loc. cit.

⁴⁷ În 1946 revizuirea devizului înseris 19.000.000 lei, apoi 25.000.000 lei, după vizita lui Șt. Balș care dă aici o serie de indicații de ordin tehnic (angajarea și ancorarea zidăriei prin buioane de fier, centură de beton armat etc.). În 1947 suma ajunge la 150.000.000 lei, cf. loc. cit.

⁴⁸ În supravegherea lucrării este implicat și Gh. Ungureanu, care se asocia și el – în 1948 – ideii de a monta aici catapetezma veche de la biserica amintită, cf. adresa Arhivelor Statului Iași nr. 788&28 mai 1948, în loc. cit.

⁴⁹ Șt. Balș cerceta în august 1943 inscripția aflată pe copertina contrafortului de la altar, talmăcindu-l pe C. Batiște, cunoscut cu titlul de, ca logofăt însărcinat cu edificarea. Vezi loc. cit., Fond 5.06, Dosar Burdujeni. A se consulta și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 810–811.

⁵⁰ Cf. Chestionar, loc. cit. Au mai rămas câteva cărți vechi: *Evanghelie* (1637), *Liturghie* (1748), *Minee* (1762, 1795–99); un clopot datat 1793 și donat de Anania.

dărâmarca pridvorului, refacerea acoperișului⁴⁹ și execuția de noi ferestre. Între 1940–1943 încep să se execute: nivelări, completări la acoperiș, restaurare parchet, coborârea nivelului cu 50 cm pe nord, restituirea ferestrelor originare (forma lor – aprecia Balș – semnifică înfrângerea semilunii de către Movileștii, sprijiniți de Liga Creștină⁵⁰) cu fonduri care se acordau – 3.300.000 lei – pe plan central și care operații se încheie abia în 1948⁵¹.

Biserica *Sf. Nicolae din Tutova-Tomești*, edificiu din vălătuci, datat în 1630, ridicat de Th. Jora, Ion Jora, Iordache Jora ș.a., a suferit o reparație radicală la 1859 și apoi alta – la acoperiș – înlocuindu-i-se șindrila cu tablă, în 1919⁵².

La Bodeștii de Jos (jud. Neamț), biserica Sf. Voievozi, ce data de la 1651, fusese obiect de reparații în 1905⁵³.

Un alt obiectiv ieșean, biserica *Bârnova* (cu hramul Sf. Gheorghe)⁵⁴ constituie una din preocupările restauratorilor⁵⁵. Acoperișul clopotniței intra primul în atenția acestora, după devizul întocmit de H. Teodoru, în 1934. Vechea clădire aflată pe sudul curții, peste o pivniță boltită, casa parohială, intră în restaurări în 1936. Șt. Balș urmărindu-le iar meșterul Fiorindo Baulli realizându-le. Se refac zidăriile soclului, se execută completări, rostuieli, curățiri și spălări care sunt recepționate în toamna anului 1937 de H. Teodoru. După cutremur, în 1942, CMI acorda parohiei încă un ajutor (140.000 lei). Încă odată, în 1948 (16 noiembrie), o furtună distruge învelitoarea clopotniței.

⁴⁹ Vezi *loc. cit.*, supra.

⁵⁰ Asupra acestora arhitectul arăta că formele din tabloul votiv „cer pante foarte repezi care ar suporta mai de grabă șita decât tabla de aramă”; peste un an H. Teodoru, descoperind urmele bazei stelate, îi obligă să coboare coama șarpantei cu 50 cm. Vezi în detalii referate Șt. Balș nr. 41/28 ianuarie 1938, nr. 924/9 septembrie 1938 și H. Teodoru nr. 1058/9 octombrie 1939, în *loc. cit.*

⁵¹ Un rol însemnat în proiectarea emblemelor au avut preotul I. Popovici și Șt. Balș, acestea fiind luate după modele dispărute în primul război mondial.

⁵² Cf. *Anuarul Casei Bisericii*, p. 433–34, și Arh. CMI, Fond 5.04, Dosar Bălinești-Putna și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 868.

⁵³ Vezi *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Bodești-Neamț. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 92.

⁵⁴ Începută de Miron Barnovschi în 1630–32, lucrarea era terminată de Eustație Dabița în 1664; în jur zidul de piatră fusese de aproape 8.000 m², iar clopotnița se ridicase în 1720. Cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.04, Dosar Bucium-Iași și la Gh. Balș, *Biserici moldovenești din veacul XVII–XVIII*, p. 409; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 438–439.

⁵⁵ Așezământ bogat, în inventarul său se găsea argintărie de la 1666, clopote datate 7122 (din care unul dat la Cetățuia), *Evanghelia* de la 1637, *Antologhion* din 1755, *Apostol* 1794 ș.a., cf. Chestionar, *loc. cit.*

refăcută în tablă în anul următor, iar în 1951/52 zidul înconjurător este și el completat⁵⁶.

La Bârlad, *Biserica domnească* (hramul Adormirea Maicii Domnului) avea un trecut plin de istorii⁵⁷. În urma inundațiilor din 1932 se impun noi lucrări. Acestea se realizau în 1936, respectiv: Șt. Balș și H. Teodoru avizând execuția unei clopotnițe. În 1940 din nou se ivesc, la cutremur, imperioase cerințe de restaurare, dar și de pictură⁵⁸. Abia în 1943 (5 martie) Comisiunea aprecia încheierea restaurării, rămânând viitorului schimbarea acoperișului, operațiune deosebit de dificilă. În același oraș, biserica *Vovidenia* (hramul Intrarea în biserică a Maicii Domnului) – ctitoria familiei Duca la 1707 – comportase unele reparații în urma incendiului din 1851, când a ars o parte din oraș, executate prin 1860. În 1913–14 lucrările de restaurare schimbau aspectul original al monu-mentului, adăugându-i un pridvor nou⁵⁹.

Edificiul de la *Bogdănești-Tutova* (hramul Sf. Nicolae), ridicat din nuiele și vâlătuci la 1700 prin străduința familiilor Cuculeasca și Ghergulescu, a comportat o refacere în 1851, apoi în 1908 se repară clopotnița⁶⁰. Și la *Arămaști-Boerești* (jud. Neamț) biserica de vâlătuci, căptușită cu scânduri, edificată pe la 1700 de boierul Liliac, fusese reparată și repictată la 1901. Alături, cea din stejar, de la *Bahna* (hramul Sf. Nicolae) și surata ei din lemn cu vâlătuci (Sf. Voievozi) erau, după tradiție, tot de la 1700 și fuseseră reparate la 1900⁶¹. Bătrânii din familiile Vlădești și Corlătești au ridicat la 1716 biserica Sf. Voievozi din *Vlădești Limbăești*, și aici făcându-se unele reparații la 1815 (dată înserisă pe frontispiciu) și 1912, când se reface clopotnița⁶². Înainte de 1715 se știe că exista deja schitul de maici – refăcut la 1828 – *Almaș* (jud. Neamț, pendinte de mănăstirea Văratec. La 1720 el era terminat din nou din

⁵⁶ Detalii în *loc. cit.*

⁵⁷ Ridicată între 1648–50 de Teodosie și Vasile Lupu, biserica a fost reclădită în 1802, apoi incendiată în 1821 de eteriști și iarăși lovită la cutremurul din 1838, în urma cărora se repară radical în 1884–85; între timp – la 1850 – lipindu-i-se un pridvor de zid. Alte lucrări, reduse, se realizează în 1909 și 1921; cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.02, Dosar Bârlad. Vezi Al. Papadopol Calimach, *Notița istorică. Despre Bârlad*, 1889; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 84.

⁵⁸ Lucrările de pictură – recomandate de I. Mihail să se facă în stil bizantin. S-au executat de Gh. Teodorescu-Argeș, în 1942.

⁵⁹ *Idem*, supra și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 87.

⁶⁰ Vezi *loc. cit.*, Fond 502, Dosar Bogdănești-Tutova, Istoricul la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 95.

⁶¹ *Idem*, Dosar Roman. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 43.

⁶² *Idem*, Dosar Bogdănești-Tutova.

lemn, apoi în veacul următor s-a refăcut în piatră iar în 1851 a fost mărit⁶³. Biserica de zid Sf. Ilie din *Rediu-Aldea* (jud. Iași) fusese fondată în 1780 de Maria Catargiu, Nicu și Ecaterina Filipescu; prin 1894 și 1899 – când se realizează tâmpla – se pare că s-au întreprins unele lucrări de reparații⁶⁴. Leca sluger ridicase în 1724 biserica de zid de la *Mălureni* (jud. Vaslui), cu hramul Duminica Tuturor Sfinților și Sf. Nicolae. În 1839 stolnicul Dincă Brătianu, cu osteneala moșnenilor satului Mălureni, o reface; în 1919 Gh. Belizarie o zugrăvește iar în 1942 se executau aici unele lucrări de restaurare⁶⁵. Un preot Ștefan, clucerul Grigoraș și Neculai Mardare, ridicau la 1726 biserica de lemn de la Știoboreni (jud. Vaslui). Pe la 1890 edificiul se împodobește cu o nouă tâmplă iar în 1904 era reparat. În noaptea de 29/30 martie 1942, prin alunecare de teren, biserica s-a deplasat, urmând remontarea ei în baza devizului alcătuit de V. Moisesescu⁶⁶.

Cea – tot de lemn – de la Cosițeni (hramul Sf. Voievozi) data din 1725, în 1900 fiind reparată⁶⁷.

Cea de la *Precești* (jud. Neamț), cu hramul Sf. Ioan, tot de lemn, data din 1734 și fusese mutată la Corău, sat din apropiere⁶⁸.

Existau de la mijlocul veacului al XVIII-lea –1750 – mai multe biserici moldave oferind date interesante asupra intervențiilor binevoitoare: biserica *Procov* (hramul Sf. Ioan Botezătorul) din Botoșani, edificiu de piatră ctitorit de Anița Chiriceasca, a fost reparat cu 7900 lei dați de urbe în 1898, refăcându-se cu acel prilej și pictura interiorului iar catapetezma originală oferindu-se bisericii Măndrești. După datele și observațiile lui V. Brătulescu, între 1921–38, aici sunt efectuate restaurări și se repictează în 1929–30 de V. Gallin și P. Livescu⁶⁹. Sandu Armășoia – tot la 1730 – ctitoria biserica *Armășoia* (jud. Vaslui), cu hramul Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul, edificiu de lemn plasat întâi în Armășoia Veche, apoi din 11 septembrie 1869 adus în

⁶³ În Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar Almaș-Neamț. În inventar poseda o serie de cărți tipărite la Râmnic între 1776–80. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 27.

⁶⁴ *Idem*. Dosar Biserica Aroneanu. Date și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 708.

⁶⁵ *Idem*. Fond 5.02, Dosar Rafaială – Vaslui.

⁶⁶ *Idem*. Fond 5.09, Dosar Știoboreni – Vaslui.

⁶⁷ *Idem*. Dosar Brăhășești de Sus – Tecuci.

⁶⁸ *Idem*. Dosar Bodești – Neamț.

⁶⁹ *Idem*. Fond 5.08 B, Dosar Botoșani, biserica Sf. Dumitru. La 1898 bolta de zid se înlocuia cu una de lemn; în 1932 era acoperită din nou cu tablă. Vezi și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 113.

Armășoaia Nouă. În 1908 sunt efectuate unele reparații⁷⁰. Răzeșii Gavril Niță și fiul său Antohe ridicau la 1750 biserica de lemn (hramul Sf. Voievozi) din *Băbușa* (jud. Neamț). O singură reparație este menționată: cea de la 1894⁷¹.

La *Oișteni-Mustață* (jud. Bălți, R. Moldova) edificiul de lemn exista din 1757, în 1937 Secția pentru Basarabia – respectiv sub semnătura lui Șt. Ciobanu – cerea acoperirea acestuia cu șindrilă⁷².

Despre Schitul *Agafon* (jud. Botoșani) – datat în 1764; și ridicat de ieromonahul cu nume eponim – se cunoaște că aici s-au făcut reparații în 1895, 1917 și – cu aprobarea CMI, în urma incendiului din 8/9 februarie 1921 – 1921/22⁷³.

În 1761 Ioanichie de Roman și popa Toader ridică biserica de zid din *Oprișești*, monument pictat de Mateiu zugrav în 1763 (cum era iscălit pe o icoană reprezentându-l pe Isus). În 1868 biserica fusese acoperită din nou cu șindrilă iar în 1912, peste aceasta, cu tablă⁷⁴.

Biserica de lemn Sf. Nicolae din *Bordea* (jud. Neamț) fusese edificată între 1767–1769, iar în 1889 i se făcuseră importante reparații⁷⁵. Alta, din *Bălinești* (jud. Neamț), cu hramul Adormirea Maicii Domnului, edificiu de zid, era ctitoria, în 1769, lui Costache Rosetti⁷⁶. În 1911 unele mici reparații amânaseră căderea monumentului, ajuns o ruină în 1940. Pentru cauza ei intervenea, într-o scrisoare către ministrul cultelor și artelor (Șt. Ciobanu) Al. Rosetti: „Domnule ministru și mult stimat coleg, mă adresez Dv. în speranța că cererea mea va găsi la Dv. o bună primire, căci predecesorii Dv. nu mi-au dat nici măcar vreun răspuns. E vorba de biserica din Bălinești (jud. Neamț), moșia noastră de familie, unde sunt chiar îngropați 2 strămoși ai mei. Biserica este un monument istoric, și nu poate fi reparată decât cu învoirea CMI. Comisiunea nu are fonduri. Sătenii ar fi dispuși să facă ei reparațiile necesare; dar nu le pot face, fără învoirea Comisiunii, care din lipsă de fonduri, nu poate nici măcar

⁷⁰ Ctitoria era atestată prin inscripția de pe o *Evanghelie* donată cu prilejul terminării lăcașului, ca și în pisame. Cf. *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar Armășoaia–Vaslui. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 31.

⁷¹ Cf. Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.02, Dosar Băcești–Roman. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 50.

⁷² Vezi *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Bălți.

⁷³ Avea clopote de la 1720, 1810 și 1851. Cf. *loc. cit.*, Fond 5.01, Dosar Curteni–Botoșani. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 109.

⁷⁴ Vezi Chestionar, *loc. cit.*, Fond 5.09, Dosar Burdusaci–Tecuci; Istoricul la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 617.

⁷⁵ Idem, Fond 5.09, Dosar Bodești–Neamț, Cf. și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 100.

⁷⁶ Vechi Gh. Balș, *op. cit.*, III, p. 260 și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 57–58.

trimite acolo un arhitect, și aceasta mai bine de un an. Las la aprecierea Dv. Fie măsurile ce le-ați putea lua și vă mulțumesc anticipat pentru ceea ce veți dispune. Primiți...⁷⁷. În 1942–43 se execută lucrări de restaurare.

Edificiu de vălătuci, iar, inițial de bârne, acoperit cu stuf, fusese și biserica Sf. Voievozi din *Timișești*, terminată la 1770 prin grija Ilincăi și lui Ioan Anton. În 1883 Petrache Ghica și Păuna susțin reparațiile, urmate în 1904 de altele⁷⁸.

Biserica din lemn de stejar de la *Buda Mare* (R. Moldova), cu hramul Buna Vestire, fusese ridicată în 1772 de Costache Volcinschi; I se adăugase, după o reparație, clopotnița în 1816, alte lucrări nemai fiind cunoscute⁷⁹.

În 1774 se încheie, prin contribuția obștei, biserica de vălătuci (hramul Întâmpinarea Domnului) de la *Bogdănița–Tutova*. În 1924 Al. Lapedatu și N. Ghica-Budești aprobau restaurarea acestui monument „căzut la pământ”⁸⁰.

Alta, din bârne, de la *Muntenești* (jud. Vaslui) se datora bunăvoinței stăruitoare a unui șir de ieremonahi (Avram, Lupu, Ghenadie, Dorofte) și a lui Constantin și Maria Caracași, în 1788. Ea fusese reparată în 1912 și pictată în 1918⁸¹. Cea de cărămidă de la *Bucecea* (jud. Botoșani), cu hramul Sf. Nicolae, era terminată la 26 mai 1787, inclusiv catapeteazma realizată de Vasile Zugravu⁸². Reparația pe care o cunoaștem data din 1914.

La 1790, tot de lemn, se încheia lucrul la o altă biserică din *Buda* (hramul Sf. Gheorghe); în 1898 o primă reparație, apoi cea din 1922 când CMI aprobă schimbarea acoperișului (valoarea 156 825 lei) însoțesc datele cunoscute despre acest monument⁸³.

⁷⁷ Scrisoare, 30 mai 1940, în Arh. CMI, Fond 5. 07, Dosar Bărgăoani–Neamț.

⁷⁸ Cf. loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdănești–Tutova; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 835.

⁷⁹ Clopotele datau din 1804, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Buda; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 132.

⁸⁰ Cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdănești–Tutova; În apropiere de Fedești, biserica de lemn ridicată tot în 1774, se restaurase 1891, vezi loc. cit., N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 577.

⁸¹ Cărțile vechi i s-au ridicat în iulie 1918, cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 09, Dosar Bărzești–Vaslui, Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 127.

⁸² Idem, Fond 5. 08 B, dosar Bucecea–Botoșani. Biserica Sf. Voievozi de la Perieni, din nuiile și vălătuci (1789) fusese reparată la 1873 și 1907, cf. idem, Fond 5. 04, Dosar Bălinești–Putna.

⁸³ Idem, Fond 5. 06, Dosar Budeni–Lespezi (Suceava).

În 1930 CMI renunța prin – opinia lui H. Teodoru⁸⁴ la restaurarea bisericii de lemn Sf. Ioan Botezătorul, din *Bălușești* (jud. Neamț), edificată la 1791 și închisă la 1895. .

În august 1794 Tudor Holban și fratele său Vasile, biv vel ban și stolnicu, pun semnul edificării bisericii de zid Adormirea Maicii Domnului din *Buda Mare* (R. Moldova)⁸⁵. În 1902 biserica era reparată, încă odată făcându-se acest lucru în 1942⁸⁶.

Biserica Sf. Voievozi de la *Brăhășești de Sus* (jud. Galați) era realizată din lemn și paiantă în 1795; reparația cea mai importantă data din 1880/81, când i se ridică și tâmpla nouă⁸⁷.

*
*   *

În cuprinsul Moldovei, în veacul al XIX-lea s-au construit și refăcut o puzderie de edificii de cult, unde limba și conștiința românească au fost lege și crez, deopotrivă urmate de șiruri de oameni de-ai locului. Mai modeste prin înfățișare, unele preluând din așezămănte mai vechi forme sau chiar materiale, și aceste ctitorii mărturisesc o importantă pagină de istorie a unui veac de care abia acum ne desprindem. Sigur mai puțin valoroase sub unghi arhitectural și artistic, ele însă nu sunt cu certitudine mai prejos sub cel al valorii istorice. Cum, de altfel, vom vedea și în cazul lor, poporenii s-au străduit în ultima sută

---

⁸⁴ Deși o considera... interesantă, arhitectul opina pentru ridicarea unei construcții noi, necesare satului, vezi referat din 19 februarie 1935 și adresa Episcopiei Romanului către CMI, nr. 2774/4 aprilie 1934, în loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Balușești–Roman. La *Broscești* (jud. Botoșani) biserica de lemn Adormirea Maicii Domnului era din 1791, fiind opera locuitorilor satului. Nu știm să se fi restaurat. În schimb cea din *Albești* (jud. Botoșani), tot de lemn (cu hramul Sf. Arhangheli), datată în 1790 și ridicată prin grija lui Grigore și Smaranda Balș (cum scria pe un clopot din 1792) era reparată în 1905 și apoi, cu avizul și îndrumarea directă a lui N. Iorga, în 1939. Cf. loc. cit., 5. 01, Dosar Albești.

⁸⁵ În inventar candelă de argint donate la 1796 de Caterina Holban, clopotele din 1737, 1783 și 1804, cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Buda Mare–Dorohoi.

⁸⁶ *Ibidem*; și biserica din *Răcea*, de lemn, din 1794 solicită în 1937 ajutor bănesc pentru restaurare, cf. loc. cit., Fond 5. 09, Dosar Bălți.

⁸⁷ Idem, Fond 5. 09, dosar Brăhășești de Sus–Tecuci. Vezi și N. Stoicescu, op. cit., p. 121. La *Sidnești* (jud. Botoșani) o biserică de lemn cu hramul Sf. Nicolae ridică banul Cristea și familia Saint-Georges. Iconostasul ei data din 1796 iar icoanele împărătești din 1792. Vezi la N. Stoicescu, op. cit., p. 777.

de ani să le susțină integritatea, prin opera banului public, al comunității, sau al statului. Despre ele vorbesc – sub aspectul strădaniei de păstrare – documente.

Între bisericile de lemn nemțene, cea de la *Borlești de Sus* (hramul Sf. Spiridon), din stejar, era terminată la 1800, o piatră tombală din 1798 amintind-o pe predecesora ei⁸⁸. În 1850 paharnicul Dumitrache o repară, cu o stare bună intrând în veacul nostru. La *Mogoșești* (R. Moldova) biserica Adormirii Maicii Domnului, datorată osârdiei lui Ignat Bătrânul⁸⁹, databilă în jurul anului 1800, fusese reparată în 1851. În apropiere, la *Godinești* biserica de lemn cu hramul Sf. Cristofor data tot din 1800, ca opera preoților Andrei, Ilie, Ștefan și Mihai și a familiilor Obroceanu și Iordache Nacu. Plasat într-o curte boierească (fusese mutată din Bucovina, fiind întâi ridicată la 1784), monumentul acesta din stejar și acoperit cu șindrilă fusese reparat în 1905 și din nou în 1942⁹⁰.

În 1800 Casandra Ghica cu sătenii susțineau ridicarea bisericii Sf. Nicolae din *Botești* (jud. Neamț), construcție de paiantă și vălătuci pe temelie de piatră; în 1840 și apoi în 1886 i-au fost făcute reparații, schimbându-se forma acoperișului și mutându-se pridvorul pe vest⁹¹.

Orașul Botoșani, prin poporenii lui, au ridicat în 1801 biserica *Sf. Spiridon*, inițiativa aparținând iconomului Iftimie; la 1815 și apoi în 1860 se alătură edificiul clopotniței, plătindu-se cu 100 galbeni. între 1913–1916 făcându-se reparații mai serioase⁹². Stolnicul Grigore Tomiță i se datorește biserica de zid Nașterea Maicii Domnului din *Albești-Șătreni* (jud. Botoșani), clădită la 1802 și datată în același an⁹³, când se și datează, nu avem alte date despre intervențiile făcute în timp. În Bucovina, la *Bogdănești* (jud. Suceava),

⁸⁸ Mai mult, cărțile: *Apostol* (Buzău, 1743), minee (Râmnic, 1752, 1766), *Penticostar* (București 1768), *Cazanie* (Râmnic, 1781) ș.a. ca și clopotul datat 1531 dovedesc din plin afirmația. Vezi loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Borlești–Neamț; Consultă și N. Stoicescu, op. cit., p. 100.

⁸⁹ În inventar existau: *Penticostariul* (Râmnic, 1785), *Euloghion* (Iași, 1785), *Triod* (București, 1798), un clopot din 1842, cf. Chestionar, loc. cit., Dosar Buda Mare–Dorohoi. La N. Stoicescu, op. cit., p. 568.

⁹⁰ Idem și Vezi N. Stoicescu, op. cit., p. 331.

⁹¹ În inventar *Ceaslov* (1746) și clopot (1804), vezi loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Botești–Roman, Cf. și N. Stoicescu, op. cit., p. 104.

⁹² Tâmpla monumentului era donată de Ion Vasili Machedon și Zamfire, cu fiii lor, în iunie 1834; alte icoane erau din 1824, 1832, 1846, 1861 iar clopotele din 1841 și 1842. Cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 06, Dosar Botoșani. Vezi N. Stoicescu, op. cit., p. 115.

⁹³ În patrimoniul ei o *Evanghelie* din 1742, *Penticostar* (1743), *Octoih* (1746). Cf. loc. cit., Fond 5. 01, Dosar Albești–Botoșani. Vezi și C. Erbeceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, CCLXXV, p. 253.

biserica Sf. Voievozi, tot de lemn, datează din 1803 (o altă ipoteză marca anul 1789); fuscse pictată din nou în 1911, cu ocazia unei restaurări⁹⁴.

Din averea lăsată pe seama mănăstirii Adam (hramul Adormirea Maicii Domnului) de logofătul Costea Adam s-a ridicat întâi o biserică de lemn (1670), care în 1802 (3) a fost refăcută în zid de ieromonahul Medotie Gociu. În vremea stăreției Elisabeta Sturza, din banii adunați, 600 lei au susținut reparațiile din 1869, când se și zugrăvea în afară și înăuntru⁹⁵. Lucrări de restaurare se executau începând din 1923, apoi, între 1930–1933, insuficiente însă să restituie complet monumentul⁹⁶. Ștefan Balș este cel ce preia contractul monumentului, în 1938, nici atunci încheiată restaurarea, dovadă că după cutremur, în 1941, se cerea mutarea și reconstruirea ei. Lucrarea ca atare s-ar fi ridicat – după opinia arh. Ionescu Berechet la 40–60 000 000 lei biserica, și 50 000 000 lei chiliile, ca atare optându-se pentru restaurarea „în situ” care costa cca. 20 000 000 lei, ceea ce se și face în 1944⁹⁷.

Biserica din bârne și pari din *Banca-Ghermănești* (hramul Adormirea Maicii Domnului) s-a ridicat în 1804 de către Constantin Lambrino, data fiind înscrisă pe icoana de hram; în 1909 se întreprind aici reparații⁹⁸.

Din 1806 data și biserica *Sf. Voievozi din Bârlad*, edificiu din nuiiele, refăcut în zid la, 1836 de către Ecaterina Drahnea, preotul Apostu și familia Gâlcă; în 1913 unele lucrări de reparații prelungeau durata obiectivului, altele încep în 1921 dar abia după 1940 se realizează consolidări trainice și o nouă, învelitoare, urmărite direct de Șt. Balș⁹⁹.

La *Baia* (jud. Suceava) Manolache Manoliu și preotul Toader Ionescu ctitoresc în 1807 o biserică de lemn, la care în 1900 se realiza un acoperiș de draniță¹⁰⁰. Tot în 1807 se ridică biserica de lemn Adormirea Maicii Domnului

⁹⁴ Vezi loc. cit., Fond 5. 06, Dosar Bogdănești–Suceava. Contemporană cu ea părea a fi biserica vecină din Slătioara (hramul Sf. Voievozi) cu cărți vechi din veacul al XVIII-lea. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 96.

⁹⁵ Vezi loc. cit., Fond 5. 01, Dosar Mănăstirea Adam–Tutova (Bârlad). În 1834 bisericii se adauga clopotnița. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 21.

⁹⁶ În 1933 obiectivul era cercetat de H. Teodoru, deja existând un deviz în valoare de 400 000 lei, cuprinzând lucrări la învelitoare și consolidarea zidului; Proiectul aparține arh. Antoaneta dr. Bâlcu, *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*,

⁹⁸ *Ibidem*, Fond 5. 02, Dosar Banca–Tutova. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 324.

⁹⁹ *Ibidem*, Fond. 5. 02, Dosar Bârlad. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 87.

¹⁰⁰ *Ibidem*, Fond 5.07, Dosar Boroaia–Baia, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 101.

din *Bogești* (Putna), ctitorii fiindu-i C-tin Sturza, Hristea Vaca, Davidu Matei, Ion Vintea, și care a fost reparată în 1905¹⁰¹.

De la 1807 datează și edificiul din stejar (Sf. Nicolae) pe temelie de piatră, din *Țuscanii din Deal* (jud. Neamț)¹⁰², dar care s-a reclădit, în 1912. La *Anghelești-Putna*, biserica de lemn Sf. Nicolae înfrunză – după inscripție – din vremea lui Grigore Scarlat; adusă din *Sascut-Conțești*, în 1850, ea a fost refăcută și reparată la acoperiș și pereți, în 1929, când i se alipea și un pridvor prevăzut cu clopotniță¹⁰³. În aceeași zonă, la *Bâlca Coțofenești*, în 1802 înfrunza biserica de lemn (hramul Sf. Nicolae), care, ulterior, prin 1845 se refăcea în zid rămânând din vechea construcție pridvorul de lemn. Câteva reparații: la 1916, 1938 și 1941 – ultima în baza propunerii lui H. Teodoru, i-au menținut acoperișul de șifă și aspectul original¹⁰⁴.

Lui Enache Gociu și Sultanei, preotul Ion Buta și preotesci Ioana, ca și multor săteni li s-a datorat, ridicarea din ceamur în 1810 a bisericii Adormirea Maicii Domnului, din *Blăgești-Tutova*. Reparațiile din anul 1904 au mai prelungit viața lăcașului¹⁰⁵. La *Țuscanii din Vale*, cu același hram, s-a ridicat în același an, biserica din vâlătuci, poate data marcând o transformare radicală a vechiului edificiu, pentru că tâmpla adusă de la Broșteni în 1808, nu poate găsi o altă explicație; în 1899 o reparație se amintește și aici¹⁰⁶. La *Bârlad*, biserica *Sf. Gheorghe*, de zid, s-a clădit pe temeliele celei de lemn (din 1770), avându-i ctitori pe Vasile Popa, Iancu Chirul și Popa Chirul, Stoica Abageru, Onofrei Mantu, Hiliuți Popa sunt Popa Chirul, Hagi Arghiri¹⁰⁷. În 1856 i se anexa o clopotniță de zid, după ce în 1815 se pictase tâmpla, apoi știm despre reparațiile din 1880 și, la exterior, în 1910–1911¹⁰⁸.

¹⁰¹ Chestionar în loc. cit., fond 5.04, Dosar Bălinești–Putna, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 96.

¹⁰² Clopotul din 1784 mărturisea o vechime mai mare. Vezi Chestionar, loc. cit., Fond 5.02, Dosar Bahna–Roman, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 886.

¹⁰³ Idem, Fond 5.01, Dosar Anghelești–Putna; vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 204.

¹⁰⁴ În inventar un *Apostol* (București), 1743) amintește o biserică dinaintea celei de la 1802, vezi chestionar, loc. cit., Fond 5.08, Dosar Bâlca Coțofenești–Putna. Și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 77.

¹⁰⁵ Cf. loc. cit., Fond 5.02, Dosar Blăgești–Tutova.

¹⁰⁶ Idem, Dosar Bahna–Roman. Cea din vecinătate, de la *Broșteni* (hramul Nașterea Maicii Domnului) se ridică în 1808, din vâlătuci, de către preotul Ieftimie și soția sa Frăsina, iar tâmpla-i fusese adusă din Rusia, în 1899, comportând și ea o reparație.

¹⁰⁷ De la vechea ctitorie rămăseseră o icoană reprezentând-o pe Maica Domnului, îmbrăcată în argint în 1782, apoi un potir mic, tot de argint, datat 12 februarie 1799, 77 de icoane, 11 manuscrise, numeroase cărți vechi (*Ceaslov*, *Rădăuți*, 1745; *Evanghelie*, *București*, 1750; *Cazanie*, *București*, 1708, ș.a.) iar clopotul cel mare data din 1797, vezi, Chestionar, loc. cit., Fond cit., Dosar Bârlad și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 85.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

O altă construcție rurală, tot din vălătuci, aflătoare la *Coroești* (jud. Vaslui) cu hramul Trei Ierarhi, a fost edificată de obște în 1812, fără să avem alte date despre soarta ei¹⁰⁹. La Botoșani, în octombrie 1816 se sfințește biserica *Cuvioasa Parascheva*, în urma unei refaceri mari după care nu rămăsese din edificiul primar decât pronaosul; în 1832 tâmpla i se picta de Mihalache Zugravul; în 1898 ea fusese reparată¹¹⁰.

Din paiantă și vălătuci s-a ridicat, tot în 1818, de enoriașii Gh. Feletin, Ion Buta, Sorin Bârcă, Lupu Grămadă, Iacob Hondru, C-tin Hondru ș.a., prin mâinile meșterilor Toader Maței și Ion Dumitrachi, biserica de paiantă și vălătuci *Sf. Nicolae din Suceveni*; cu un an înainte C-tin Hondru și Gh. Nedelescu, la 6 decembrie 1817, îi donează un rând de icoane¹¹¹; în 1875 lăcașul era reparat prefăcându-se, iar în urma incendierii sale, în 1918, este radical reparat în 1938¹¹². Din bârne, reparată în 1942, este și biserica din *Mogoșești* (hramul Adormirea Maicii Domnului), ctitorită în 1818 de monahul Sava Holban, alături de ea, în *Buda Mică* aflându-se edificiul de zid (hramul Duminica Tuturor Sfinților), ridicată de Gavril Holban, tot în 1818 și având două clopote din 1784¹¹³. Arzând la 20 aprilie 1810, biserica de lemn *Sf. Ioan din Bârlad* a fost înlocuită cu una de zid, refăcută și aceasta în 1851 de Ioan Marzac și alți orașeni, apoi reparată în 1914¹¹⁴. Două construcții din lemn din 1810 – se aflau la *Burghlești* (hramul Sf. Nicolae) –

¹⁰⁹ Idem, Dosar Bogdănița și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 209.

¹¹⁰ În inventar se găseau în 1921 o pereche de cununi de argint donate de Mihail Kogălniceanu, multă carte veche (12 minee de Râmnic, 1789; *Penticostar*, 1743; *Triodul* de Râmnic, 1771, ceasloave din 1797 ș.a., cf. Chestionar, loc. cit., Fond 9. 06, Dosar Botoșani. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 114.

¹¹¹ Alte icoane datau din 1830, 1833.

¹¹² Loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdana de Sus-Tutova.

¹¹³ Idem, Fond 5.07, Dosar Buda Mare-Dorohoi. În *Mogoșești* s-a ridicat, tot în 1818, de către același ctitor o biserică de zid, cu hramul Nașterea Maicii Domnului, căreia i s-a adăugat în 1848 –1851 o clopotniță. În inventarul ei se găseau obiecte ce probau preexistența unui alt edificiu: un acatist al Sf. Nicolae, manuscris datorat, probabil, lui Teodor sâmb Giorgiu la 1786; alt manuscris slavon din 1662, o *Evangelhie* din 1735, alta din 1783; *Biblia* lui Klein din 1795; Un mineu cu inscripție; *Voroave de întrebări și răspunsuri într-o biserică*, tradus de Kesarie, București, 1765; *Exegesa dogmelor lui Platon*, în grecește, 1748 ș. a. Acest edificiu s-a reparat în 1870. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 568.

¹¹⁴ În inventar se găsea o *Evangelhie* de Sibiu, 1806, vezi loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bârlad și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 86.

reparată în 1902 – și Benești (hramul Adormirea Maicii Domnului), susținută de familia Romașc, reparată la 1890¹¹⁵.

La 1814 (sau 1820, după V. Moisesescu) s-a încheiat edificarea bisericii de zid Buna Vestire din *Bădeni* (com. Scobinți, jud. Iași) de către Eufrosina și Mihalache Pașcanu-Cantacuzino. În 1901–1902 a fost reparată, adăugându-i-se pridvorul, apoi din nou în 1924 și 1946–1947¹¹⁶.

În 1914–1918 I.D. Ștefănescu picta în interior biserica de zid *Sf. Spiridon din Bârlad* (ridicată în 1821 și incendiată în 1914)¹¹⁷.

Schitul *Buciumeni* de lângă Tecuci, ridicat în 1825 în locul unui alt așezământ din lemn (fondat pe la 1760 de Gh. Sărdaru Ioniță și Irina) se repară în 1910, apoi din nou în 1946¹¹⁸. La *Buznea-Dădești* (jud. Iași) bisericii de zid (hram Sf. Nicolae), sfințite la 1 martie, 1826, i s-au făcut reparații în 1886 și 1925¹¹⁹. Cea de lemn de la *Tanacu* (jud. Vaslui), tot din 1826 (cu hramul Sf. Voievozi), îi avea ctitori pe răzeșii locului Ion Moisă, Mihalachi Vasile, Costachi Ion ș. a. În 1928, H. Teodoru o aprecia că va deveni „cu timpul monument istoric”, ea comportând o reparație în 1910, apoi alta în 1928¹²⁰. Biserica de lemn *Sf. Ioan Botezătorul din Lungulești*, ctitorită de preotul Gavrilă în 1828, a fost reparată în 1910¹²¹. Altui așezământ tutovean, de la *Bogdana de Jos* (hram Sf. Trei Ierarhi), din paianță și vălătuci, care a fost ridicat de clucerul Vasile Chicoș în 1829, i s-a așezat în 1885 de la Schitul Bogdănești, o tâmplă; reparațiile din 1894 – radicale, care au lărgit edificiul și i-au dat un acoperiș de tablă – și în 1938 i-au păstrat, în ciuda dorinței parohiei de a-l demola, aspectul original¹²².

¹¹⁵ La prima, un *Apostol* din 1784 și *Evanghelie* din 1794 probau o vechime mai mare; în apropiere, la *Benești*, biserica de lemn Sf. Nicolae, a fost reclădită de obște în 1864 iar catapetezma i s-a cumpărat de la Huși, și ea având un *Apostol* de la 1784, o *Evanghelie* de la 1794, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Tanacu–Vaslui. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 137.

¹¹⁶ Idem, Dosar Popricani–Iași. În același loc, biserica de zid Sf. Nicolae din Popricani data din 1812, fiind opera lui Dimitrie și Pulcheria Pașcanu; fusese reparată în 1914–1918, 1925. În 1944 fusese bombardată, ca atare parohia cerând la 25 august 1946 să fie ștearsă din listele monumentelor, CMI (cu nr. 1103/1946) refuza „având în vedere că atât biserica cât și zidul înconjurător trebuiesc restaurate și refăcute, fără nici o modificare în formele vechi”, pentru care și înlesnește lucrarea. Alte date la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 52.

¹¹⁷ Cf. loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bârlad. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 86–87.

¹¹⁸ Vezi loc. cit., Fond 5.09, Dosar Schit Buciumeni; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 129.

¹¹⁹ *Ibidem*, Fond. 5. 04, Dosar Băiceni–Iași, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 244.

¹²⁰ *Ibidem*, Fond 5. 07, Dosar Tanacu–Vaslui și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 843.

¹²¹ *Ibidem*, Fond 5. 04, Dosar Bălăbănești–Tutova.

¹²² Șt. Balș încercă de două ori să ajungă dar nu-l așteaptă nimeni în gara aflată la 15 km de sat! Cu referatul nr. 42/28 ianuarie 1928, după ce în sfrășit, văzuse monumentul și apreciasse că „proporțiile interioare sunt destul de frumoase”, el cerea păstrarea și încheia un deviz de restaurare

Între 1829–1832 se încheie construcția la *Bârlad*, a bisericii de lemn *Sf. Mucenici Haralambie și Mina* – ulterior, în 1855–1856 – ea refăcându-se din zid, prin grija preotului Teodosie Bumbac și a negustorului Andrei Gheorghiu. În 1856 era împodobită cu o nouă tâmplă, iar în 1910–1911, reparată, cu care ocazie s-a reînchis total zugrăvindu-se¹²³. În 1832 se ridică, din zid, biserica *Sf. Nicolae și Teodor din Bârlad*, în 1912 ea fusese pictată în ulei, iar în 1935 fusese restaurată¹²⁴. Tot de aici, biserica *Sf. Dumitru* (zidită în 1833, pictată în 1913) a fost repictată în 1940 de V. Pascu și Seb. Constantinescu. În 1939–1941, Șt. Balș o vizită și încheia devizul de reparații la clopotniță – prin centuri de beton armat¹²⁵. La *Botoșani*, modelnicul Grigore Racliș și comisul Ioan Mavromati au susținut edificarea bisericii *Sf. Dumitru* în 1833¹²⁶, care a fost reparată și zugrăvită – în 1873. Biserica *Sfântul Nicolae Bursuceni*, edificiu de zid din 1829, fusese reparată în 1885 și 1918¹²⁷. Tot în orașul *Botoșani*, biserica de zid *Sfântul Ilie* este opera contribuției blănarilor și cojocarilor; alături de aceasta, terminată între 1837–1843, se găsește clopotnița ridicată în 1809. O zugrăvire la catapetează în 1871, apoi reparațiile din 1909 susțin prelungirea *vieții edificiului*¹²⁸. Alte edificii – cum sunt bisericile de lemn *Sf. Nicolae din Moișa* (1834, reparată în 1880) și cea cu același hram din *Giulești* (1840), reparată în 1910, urmau să fie mutate, în acest sens parohiile cerând, în 1929, aprobări¹²⁹.

În alte situații CMI era pusă în fața unor ilegalități, care produceau deformări sau chiar anulări ale formelor originale ale monumentelor: așa era cazul cu biserica din *Brăteni-Lespezi* (1828) unde, prin 1910 și continuând,

---

la valoarea de 120 000 lei. În inventarul parohiei se găseau: *Liturghier* (1797), *Octoih Mic* (1796), vezi chestionar și documentele în loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdana de Sus–Tutova. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 94.

¹²³ Vezi Chestionar, loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bârlad. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 85.

¹²⁴ *Ibidem* și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 86.

¹²⁵ *Ibidem* și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 85.

¹²⁶ În inventar *Liturghier* din 1774, *Evanghelie* grecească din 1754, *Evanghelie* românească din 1775, clopot mare cu inscripție din 1761, cf. loc. cit., Fond 5. 08 B, Dosar Botoșani, Biserica *Sf. Dumitru*, vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 112.

¹²⁷ O cruce de argint fusese donată de Atanasie Nicolau în anul ridicării, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Dumbrăveni–Botoșani, la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 138.

¹²⁸ Cf. loc. cit., Fond 5. 08 B, Dosar Botoșani, Biserica *Sf. Dumitru* și Dosar *Sf. Ilie Botoșani*, în inventar: *Evanghelie* (București, 1742), *Ceaslovul* (Iași, 1747), un potir donat de jupân Gheorghiu Bulumetu la 1 aprilie 1801 probau o vechime mult mai mare; mai exista clopotul donat în 1833 de bresla blănarilor și un chivot făcut în 1855 cu 15 galbeni, prin grija iconomului Ioan Vasiliu. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 112–113.

¹²⁹ Prima în satul Iorcani, cf. Chestionar, loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Boroaia–Baia; vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 327.

după 1918, se făceau lucrări de restaurare, pe care comisiunea le respingea ca neștiințifice¹³⁰.

Ctitoria de la *Suseni*, a lui Ioniță Palade și a Elencei, din anii 1832–1839 (hram Adormirea Maicii Domnului), fusese refăcută în 1883, iar în 1948 Academia Română hotărâ restaurarea ei, în baza devizului (refacerea clopotniței și restaurarea bisericii) întocmit de H. Teodoru (1 096 000 lei)¹³¹. La *Similișoara*, biserica din paiantă și vălătuci (hram Schimbarea la Față) – ctitorită de spătarul Gh. Opreșan și răzeșii locului, fusese reparată în 1882 (un acoperiș de șindrilă) și 1880¹³². Cea din târgul *Băcești*, ridicată din zid la 1843 (hram Sf. Voievozi), de Doamna Ana Mihalachi Banu, a fost reparată în 1883 și 1904¹³³. Ștefan Vogoride și soția sa Ralu, ctitorii bisericii de zid Sf. Ioan din *Bârgăoani* (1845–1848), sfințită în 1855 de Neofit Naftanail, stareț al Neamțului, s-ar fi bucurat, sigur, de reparațiile întreprinse în 1900¹³⁴.

În zona Bicazului existau în primele decenii ale veacului XX o serie de frumoase biserici de lemn. Din soarta lor Șt. Balș își făcea o cauză – ele reprezentând „o artă de a clădi pe cale să dispară” – între ele biserica din *Cuejdii*, donată Liceului de fete din Piatra Neamț; cea din *Tușca* (de zid, dar în locul celei de lemn ce arsese în 1907, mai păstrându-se însă un clopot de la 1771), ca și cea de la *Chirisig* (hram Sf. Nicolae), – din 1840, ctitorie lui Alecu Brașoveanu, cu o *Evanghelie* din 1682 și clopotul din 1841, – ultima reparată în 1892¹³⁵.

¹³⁰ *Ibidem*, Fond 5. 06, Dosar Lespezile–Baia; la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 122.

¹³¹ Cf. loc. cit., Fond 5. 04, Dosar Suseni–Băcani–Tutova, Planurile aparțineau arh. I. Cațifide.

¹³² Avea tâmpla de la biserica din Cârțișăși, sfințită pe la 1753, pe ușile ei figurând anul 1770. Cf. loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Bogdana de Sus–Tutova și la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 820.

¹³³ *Ibidem*, Dosar Băcești–Roman. Și la *Brătulești*–Brătianu, biserica de lemn cu hramul Tăierii Capului Sf. Ioan Botezătorul era din 1836, ridicată de arhierul Amfilohie și Ghidion, ieromonah la Secu. În 1884 fusese restaurată. Vezi loc. cit. (în inventar figura, însă, o icoană de hram cu inscripția donației lui Elfreu ieromonah de la Secu, în 1764). Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 51.

¹³⁴ Și în acest caz tâmpla fusese împodobită în Rusia, cf. loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Bârgăoani–Neamț. Alte date la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 64.

¹³⁵ În referatul din 13 septembrie 1944 – răspunzând cererii Mitropoliei Moldovei și Sucevei, (nr. 5148 din 8 august 1944) de demolare a bisericii Cârnă (refăcută în 1909, dar posedând un pomelnic de la Al. Moruzzi și mitropolitul Iacob Stamati, ca și un clopot din 1791), a celor de la Fărcașa, Bistricioara, Audia, Izvorul, Alba și Vaduri. Cf. loc. cit., Dosar Sf. Gheorghe–Bicaz; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 71, 185, 231.

La biserica de zid din *Bârzești* (jud. Vaslui), făcută de vornicul Constantin Vârnăv și soția-i Ecaterina, născută Cuza, în 1847, reparațiile s-au executat în anii 1914–1915¹³⁶.

Nu știm nimic despre biserica de zid de la *Bogdănița* (hramul Sf. Nicolae), fostă schit de maici – ridicată de „arhitectu“ Mihai 1845, dar având clopote din 1803 și 1829 de la vechiul schit¹³⁷. Edificiul bisericii Sf. Voievozi *Borcea Veche* s-a datorat sătenilor, în 1835, el arzând în 1882, fiind refăcut și zugrăvit peste 2 ani¹³⁸.

Memorabil prin cei ce i-au trecut pragul și i-au urmat învățămintele de limbă și conștiință românească, lăcașul de la *Burdujeni*, cu hramul Sf. Treimi, a fost în 1851 opera lui Filaret Scriban¹³⁹. Aici s-au efectuat reparații în 1904, apoi arh. I.D. Traianescu a refăcut în 1920 acoperișul clopotniței, incendiat în 1917¹⁴⁰. La *Sascut*, biserica de zid Sf. Nicolae (1852) – cu cărți vechi din secolul XVIII și clopot din 1791 – a fost reparată în 1916, apoi 1922 sub supravegherea lui Șt. Balș – în 1939, la acoperiș¹⁴¹. Din păcate, o alta contemporană ei – cea de zid de la *Băsești*, făcută de Grigore Ghica în 1851 – a fost dărmată la cutremurul din 1940¹⁴². La *Botoșani*, bisericii Sf. Voievozi Mihail și Gavril (de zid, 1856–1862) – ce se ridicase înainte, prin strădania lui Șt. Stihii și Elenei la 1770, din lemn – pictată de Năstase Străjescu în 1860 s-au făcut reparații în 1894 și 1915, prima costând 4 000 galbeni prin grija spătarului T. Pișoșchi¹⁴³.

¹³⁶ Monument bogat, înzestrat de ctitori, de la cărți la clopot și argintărie, și cu un fond însemnat de carte veche din veacul al XVIII-lea, cf. loc. cit., Fond 5. 09, Dosar Bârzești–Vaslui. La N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 89.

¹³⁷ *Ibidem*, Fond 5.02, Dosar Rafaila–Vaslui, Dosar Bogdănița–Tutova. În schimb, cea de la *Cerneți*, din vălătuci, cu hram Sf. Trei Ierarhi, dataată în 1839, a fost reparată în 1864, iar cea de la Cârțișbași, din lemn, ctitorită de vel paharnicul George Opreșan și soția sa Ruxandra în 1833, cu clopote din 1808 și 1809, în 1935–1936, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 96.

¹³⁸ În inventar posedă însă un *Apostol* din 1756 și clopotul din 1805, cf. loc. cit., Fond. 5.09, Dosar *Borcea Veche–Tecuci*; Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 49.

¹³⁹ Pe piatra tombolă a acestuia se menționează: „Astă piatră amintește/ că aicea odihnește/ Neamul adormit Scriban.../ Episcopul Neofit/ O au pus și o au sfințit.../ Tatăl său de neam roman/ Prezviter Ioan Scriban.../ România au iubitul/ Unirea ei au urzitu“.

¹⁴⁰ Cf. loc. cit., Fond 5. 08 D, Dosar Burdujeni–Botoșani; Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 137.

¹⁴¹ *Ibidem*, Fond 5. 06, Dosar Sascut–Putna; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 741.

¹⁴² *Ibidem*, Fond 5. 02, Dosar Săsești–Fâlcu.

¹⁴³ În inventar: *Psaltire* (Iași, 1742); *Psaltire* de Duca Sotirovici (1743); *Antologhion* (Râmnic, 1766), *Evanghelie* (București, 1775), *Euloghion* (Iași, 1785) și alte cărți ce au aparținut – notat ca atare – lui Ghenadie Protosinghel și ieromonahului Clement (ex. *Viața și scrierile lui D. Cantemir*, Berlin, 1769; *Cuvintele Fericitului Dosoftei*, Râmnic, 1784 ș. a.). Biserica veche de

La *Toplița* (hramul Sf. Teodor Tiron) biserica de lemn s-a refăcut la 10 nov. 1868, iar abia în 1949 Em. Costescu a vedea, propunând-o spre restaurare¹⁴⁴.

La *Dumbrăveni* (jud. Suceava) – biserica de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului¹⁴⁵ s-a ridicat din nou în 1872–1876 și s-a reparat în 1897. În apropierea ei, la Văratu, biserica de zid (hram Sf. Voievozi) – construită pe la 1795–1797 – a fost refăcută radical în anii 1838, 1886–1888, iar în 1898 reparată parțial¹⁴⁶. La *Prigoreni* (jud. Iași), locul de baștină al lui Ion Neculce¹⁴⁷, biserica căzuse prin anul 1880, în 1899 fiind ridicat în locu-i un modest edificiu de lemn.

Cu acest ultim monument din veacul trecut încheiem o primă analiză a lucrărilor de reparații, conservare-restaurare și protejare făcută pe seama monumentelor din Moldova în perioada 1850–1950.

Cum ușor s-a putut constata, după 1859 – odată cu crearea statului modern român – și mai ales în urma desăvârșirii unității naționale în 1918, acestea acte au primit tot mai evident caracterul unei politici de stat. Legile din 1892, 1913 și 1919 privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice au avut în acest domeniu un rol important iar CMI o contribuție esențială. Toate, în sine, probează o nouă atitudine față de mărturiile istoriei, care trebuie – în viziunea cea mai înaltă a epocii – să fie păstrată cu grijă și pioșenie. Privite dintr-o asemenea perspectivă situațiile expuse de noi le putem include, fără îndoială în șirul de acte culturale care au consolidat – dându-i puterea argumentelor fără putință de tăgadă – fundațiile României Mari.

---

lemn s-a donat schitului Cotârgaci. Cf. loc. cit., Fond 5. 08 B, Dosar Sf. Voievozi Mihail și Gavril Botoșani. Vezi istoricul la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 115.

¹⁴⁴ În exterior era pictată moartea cu coasă, vezi loc. cit., Fond 5. 02, Dosar Răfăilă–Vaslui.

¹⁴⁵ Fostul schit Trestioara, avea în inventar o candelă de la Iordache Cantacuzino spătarul și clopot din 1833, cf. cit., Fond 5. 07, Dosar Dumbrăveni–Botoșani, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 273.

¹⁴⁶ Clopotul edificiului data din 1795, vezi Chestionar, loc. cit., Fond 5. 07, Dosar Dumbrăveni.

¹⁴⁷ În 1938 inv. Ioan Stupcanu îi cerea lui N. Iorga să se ridice peste temeliele ctitoriei cronicarului un edificiu somptuos; el descoperise în mai 1935 mormântul ctitorului (vezi „Opinia”, Iași, 10 decembrie 1938, găsind inelul cu pecetea acestuia, preluat ulterior de M. Costăchescu. Cf. loc. cit., Fond 5. 01, Dosar Cristești–Iași. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 665.

Așa cum se prezintă, lucrarea a fost încheiată la 11 noiembrie 1986 și predată spre publicare Mitropoliei Moldovei. Din motive independente de noi, apariția ei n-a fost posibilă, autorul utilizând unele date în cadrul unor comunicări parțiale.